

כתובת מגורים ושיום מקום אקסטר-פורמליים בליבה של "עיר עולם"

ליאורה ביגון ומישל בן ארוס

תקציר

על רקע תרבות השיום של כתובת מדויקת ברוב ערי ישראל וההקשר האידיאולוגי של מערכת שיום הרחובות בהן בכלל ובתל אביב בפרט; ועל רקע יוזמות עיריית תל אביב למיתוג העיר כ"עיר עולם" נבחן את הטופונימיה בשכונת גבעת עמל. בשל העמימות המכוונת בהסדרת זכויות תושבי השכונה על הקרקע לאורך עשרות השנים, הכתובות בגבעת עמל מרובות, ונעות בין שתי כתובות סמי-רשמיות ובין מספר כתובות בלתי רשמיות של משתמשי המרחב. "אקסטר-פורמאליות" טופונימית זו מרמזת על מגוון מצבים, לאו דווקא "בלתי חוקיים", שנוצרו עקב מדיניות העמימות בתכנון. היא משקפת את צרכי הנווט היומיומיים של התושבים נוכח בלבול מסויים בעקבות העדר מען או קיום מען חלקי, ובו-בזמן תחושת שייכות למקום (place attachment) המתחזקת על רקע איום של פינוי כפוי ותחושת אי-וודאות מתמשכת.

במאמר זה נעמוד על הגנאלוגיה הטופונימית של השכונה מאז היווסדה ועד היום הן מלמעלה-למטה והן מלמטה-למעלה, ונשלב עדויות ויזואליות וראיונות עם התושבים. נראה כי מחד, לשכונה קווי דמיון עם אזורים מוחלשים רבים ב"עיר עולם" להם קיום עכשווי ועתיד שבריריים נוכח יוזמות נאו-ליברליות של הפרטה וג'ינטיפיקציה. מאידך, האקסטר-פורמאליות הטופונימית של גבעת עמל עומדת בניגוד בינארי למסורת הרשמית, הדומיננטית והאידיאולוגית של שיום הרחובות בתל אביב ובניגוד להבניית העיר כ"עיר עולם". מצב זה מחזק טענות להבנייה האפליה חברתית תוך חשיפת הקשר הרגשי של התושבים למקום, מאתגר את יעילות תפקוד "עיר העולם", ובעל זיקה לתרבויות השיום בערי הדרום הגלובאלי.

מילות מפתח: גבעת עמל, טופונימיה, עיר עולם, שיום רחובות, כתובת מגורים, תל אביב, אקסטר-פורמליות

הקדמה

בשלב שלוש שדות מחקר – לימודים עירוניים, טופונימיה ביקורתית ולימודי תרבות – מאמר זה מאיר את הדינאמיזם הטבוע בשיום המקום של שכונת גבעת עמל (הכוונה לשמות של השכונה עצמה, לשמות בתוכה, ולשמות ביחס לסביבה העירונית המיידית שלה). נתעכב על הקשרים בין שיום המקום לבין תהליכים פוליטיים, אידיאולוגיים, כלכליים וסוציו-אתניים המשפיעים

על הסביבה העירונית. בהשאלה ממחקרים עירוניים העוסקים בדרום הגלובאלי, נגדיר את מעמד השכונה מבחינת הזכויות במקרקעין ומבחינת הטופונימיה שלה כ"אקסטרה-פורמאלי", במובן זה שאין מדובר ב"אי-חוקיות", אלא בהימצא קשת רחבה של מצבי ביניים בין ה"חוקי" וה"בלתי-חוקי". כפי שהבהירו הראל נחמני ורוית חננאל במאמרם בגליון זה, מצב העמימות במקרקעין בגבעת עמל הוא תוצר הבנייה מלמעלה למטה, על ידי השלטונות המדינתיים והעירוניים. למעשה, יש בהבניית עמימות זו בגבעת עמל מן המשותף לאזורים עירוניים רבים אחרים במגוון ערים גלובאליות ובייחוד בדרום הגלובאלי – דוגמת ריו דה ז'נירו, קיברה (ניירובי), הרהרה, או דקר (Kemete 2013; Mboup 2017). זאת מאחר שהשלטונות העירוניים והאליטות הפוליטיות אינן רק "מתמודדות" עם מצב הא-פורמאלי, אלא תורמים להיווצרותו באופן פעיל בנוקטם טקטיקה מכוונת של אי-תכנון – תופעה עליה עמד בין השאר גם האורבניסט אמין קמטה בגליון קודם של "תכנון" (2017, 114). על כן המונח "אקסטרה-פורמאלי" מדויק יותר מפני שאין בו עמדתיות המפחיתה ערכית את דיירי אזורים עירוניים אלו על ידי מיתוגם כבלתי חוקיים, דהיינו כמשיגי גבול או "פולשים".

מאז יצירת גבעת עמל על ידי שלטונות המדינה שבדרך כתגובה לנסיבות היסטוריות עליהן עמד היטב ארנון גולן בגליון זה, השלטונות המדינתיים והעירוניים יצרו תנאים ביורוקרטיים שמנעו הכרה מלאה בזכויות התושבים על הקרקע. כתוצאה מכך גם איכות חיי התושבים מבחינת "הזכות לעיר"¹ מאז 1948 ועד להווה נותרה חלקית, בהיכלאה בין מדיניות תכנון עירוני ואספקת שירותים בסיסית ובין טקטיקה מכוונת של מניעת תכנון כזה. לפער בין מדינאויות אלו הייתה ועדיין ישנה השפעה, הן חומרית הן רגשית, על נגישות תושבי גבעת עמל לתשתיות ומתקנים עירוניים, ועל יכולתם להבטיח את ביתם. עם בולדוזרים ברקע ועבודות הבניין המתמשכות על הפרוייקטים של רבי הקומות בניצוח יזמים פרטיים, בדומה למשק ההפרטה בערים גלובאליות רבות – שאלת זכויות התושבים בקרקע דווקא ניצבת ביתר שאת בלוי שאלות נוקבות נוספות באשר לממשל טוב וצדק חלוקתי. במקרה זה, בדומה למטרופולינים רבים, מצב העמימות הוביל לאקטיביזם פוליטי מצד הדורות הצעירים המעורבים – אקטיביזם המשליך גם על הנושא הטופונימי. במאמר זה נדגיש את הקשר ההדוק בין המרחביות והסוציו-פוליטיקה של גבעת עמל ובין השכבות המרובות והמצטברות של טופונימים בלתי-וסמי-רשמיים, וכתובות מגורים אלטרנטיביות.

בספרות על ערי עולם וערים גלובאליות, נושאים כמו אי צדק עירוני, הדרה חברתית והעתקה כפוייה של מגורים זוכים לתשומת לב גוברת (Friedmann 2015; 1994; 1991; Sassen 2003; Harvey 1995). נושאים אלו נוטים להיבדק בעיקר מזווית המבט של כלכלה פוליטית, תוך בחינת האינטרסים של ממשלות, אליטות מקומיות ויזמים פרטיים, והשלכות אינטרסים אלו על קבוצות תושבים (ראו למשל: Mwau and Weinstein 2009; Ren 2009; Sverdlik 2020). נושאים אלו נוטים גם להיבדק מזווית המבט של זכויות מקרקעין ודור (Sened 1997; Durand-Lasserre and Royston 2002). במאמר זה, בחרנו לאמץ זווית מבט נדירה יותר, של טופונימיה ביקורתית, בכדי לחשוף נושאים חברתיים, אתניים ופוליטיים באשר לזכות לעיר

בהקשרים של עירוניות גלובאלית. זאת על רקע ההכרה שמעבר למטרה הראשונית של שיום המקום כאקט מנהלי הנועד להקל על ההתמצאות במרחב, יש לייחס תשומת לב גם לפני נוספים של אקט השיום. עם אלו ניתן למנות גם את הטכנולוגיות ואת השחקנים המעורבים בייצור השמות, כמו גם אספקטים סמליים, תחושתיים, תרבותיים וגאו-פוליטיים (Giraut and Houssay-Holzschuch 2016). יתר על כן, המחקר הטופונימי הביקורתי העכשווי דן באופן כמעט בלעדי בשמות ובתהליכי שיום רשמיים. כתוצאה מכך קיים בו דגש מובנה על נושאים כמו משטרים פוליטיים מודרניים, לאומיות ואידאולוגיה לאומית, ועל איתגור של כוחות אלו על ידי כוחות אופוזיציוניים לעבר מחיקה או כתיבה מחודשת של גרסאות טופונימיות (ראו למשל: Azaryahu 1996; Murray 2000; Raento and Watson 2000; Jones 2009 and Merriman 2009). אנו מאמינים שמחקר שמות מקומות בהקשרים "אחרים" עם תשומת לב לאקסטרה-פורמאליות יכול להעשיר את לימודי הטופומיניה הביקורתית באופן משמעותי (Ben Arous and Bigon 2019; Bigon 2016; Bigon and Njoh 2015). לצורך כך נדרשת למשל הסתמכות על שיטות מחקר יצירתיות ומגוונות ובעלות איכויות אתנוגראפיות – הרבה מעבר לבדיקת ה"אינדקס" הרשמי של שמות הרחובות וגזטירים. זאת מפני שלאקסטרה-פורמאליות הטופונימית מבעים רבים, דוגמת רחובות ללא-שם, ייחוס מספר שמות לרחוב אחד, קיום מערכת שמות ללא שילוט ועוד.

המקרה של גבעת עמל מייצג מצב של שיום ברובו מלמטה-למעלה, מעבר לרדאר הרשמי של ה"גריד" הטופונימי של רחובות תל אביב. בעוד מערכת השיום במרכזים הוותיקים של תל אביב, כמו בערים רבות אחרות בישראל, היא אידאולוגית בהנחתה את האתוס הציוני (Bar-Gal 1989a; 1989b) – למיטב ידיעתנו אין מחקר המתמקד בטופונימיה שאינה רשמית בתל אביב בפרט או במרחב העירוני המודרני בישראל בכלל. מאמר זה תורם על כן להבנת האופי הדיאלקטי של תהליך ייצור המרחב בהקשר של גבעת עמל, תוך התעכבות על פרקטיקות יומיומיות של מירחוב המרחב, תרבות חומרית בהקשר של שילוט ואיכויות רגשיות של תחושת המקום וסמליות. עבודת השדה שלנו בשכונה נערכה במספר ביקורים בין חורף 2014 ועד לחורף 2021, וכללה תיעוד ויזואלי וסדרת ראיונות עם מספר תושבים (שנותרו, לבקשתם, אנונימיים).

במאמר זה נתעכב גם על המתח בין ניסיונות למיתוג תל אביב כ"עיר עולם" ובין אוכלוסיות מודרות או החוות מרגליזציה. מתח זה מוביל, בערי הצפון הגלובאלי ובעיקר בדרום ומבלי לפסוח על תל אביב – לקידום מדינאויות ניאו-ליברליות מחד, ומדינאויות אי-תכנון מאידך. נדגיש את האקלים ה"חס" מבחינת אידאולוגית של שיום ערי ישראל לרבות תל אביב, ובה-בעת את תיחום גבעת עמל כיוצאת דופן בשל הנוף הטופונימי האקסטרה-פורמאלי הנוצר בה. ברמת חי היומיום מנקודת מבטם של התושבים, נחשוף את המשמעות המעשית והרגשית של חיים ללא כתובת מוסדרת, עם כתובת סמי-מוסדרת, ועם כתובות מרובות סימולטניות שנולדו עקב צרכים מעשיים של התושבים וצרכים רגשיים של זכרונות וחוויות משותפים. כחלק מהון סימבולי, לזכרונות אלו חשיבות גוברת בצל איום הרס המגורים וההתנתקה, וביצירת סולידריות – כמו גם אקטיביזם פוליטי בקרב הדורות הצעירים

– נוכח האינטראקציה עם הסוכנים העיקריים המכוננים את כוחם על נוף השכונה: המדינה, העירייה והיזמים הפרטיים.

רקע: תל אביב כ"עיר עולם" ואקלים מערכת שיום הרחובות בה

לפי הקלסיפיקציה האחרונה (2020) של "רשת המחקר לגלובליזציה ועיר עולם" (GaWC: Globalisation and World Cities Research Network), מטרופולין תל אביב שהינו המקבץ העירוני העיקרי בישראל, דורג כ"ביתא פלוס" וכעיר ה-61 על הסקלה הגלובאלית. בכך תל אביב חולקת דרוג זה – המחשיב פרמטרים דוגמת העברות עסקיות, קיימות, מנהל עירוני ולוגיסטיקה – יחד עם ערים כמו וושינגטון, ברלין, ברצלונה, בודפשט ועוד. באופן פחות רשמי, תל אביב הוזכרה לראשונה כ"עיר עולם" על ידי הגאוגרף אהרון קלרמן (Kellerman 1993), אשר חשף את השינוי הקיצוני בין צורות יישוב וותיקות וחדשות ב(ארץ)ישראל, ואת ההשלכות של אלו מאז שנות התשעים על תעשיות הייטק, כלכלת שירותים מודרנית, פיתוח רוח עירונית והון אנושי מתהווה. שינוי קיצוני ומהיר יחסית זה אירע למרות מיקום תל אביב בספר של המזרח התיכון מבחינת אי קיום קשרים פוליטיקו-כלכליים עם מדינות ערביות שכנות בשל הסכסוך הישראלי-פלסטיני; וכן למרות מיקומה בספר של המרכזים הכלכליים הגדולים של הצפון הגלובאלי (ומזרח אסיה) עימם היא מקיימת את רוב קשריה (Kipnis 2004; 2009). אך לפי קיפניס, ערוץ מחקר מרכזי בהקשר זה יכול "ניתוח מעמיק של אי השוויון החברתי בתל אביב" (Kipnis 2004, 183).

כתגובה לדירוג הבינלאומי (הקלסיפיקציות של ה-GaWC פורסמו מאז שנת 2000, אז תל אביב דורגה במעמד "גמא"), עיריית תל אביב חתמה מספר יוזמות במטרה למתג את העיר כמוקד של יזמות וחדשנות, וכיעד תיירותי מוביל. זאת באמצעות הקמת חברה ייעודית המקושרת ללשכת ראש העיר לקידום רעיון ה"עיר סטרטאפ של אומת סטרטאפ" (אתר עיריית תל אביב-יפו, 2020). כפי שהבחינו מספר חוקרים, הכניסה למפת "ערי העולם" אינה פרוייקט חברתי, אלא פרוייקט האחראי להאצת הריבוד הכלכלי, החברתי והאתני בשל העלייה המתמדת בניצול כוח עבודה זול. זהו פרוייקט המעצים דווקא אי-שוויון, פערים והיררכיה בכל הצורות (Sassen 1991; 1994; Friedmann 1995). בדרום הגלובאלי, למונחים אוטופיים כמו "עיר עולם", "עיר חכמה" או "אקו-סיטי" קיימת משיכה מיוחדת, ונעשה בהם שימוש בניסיון למשוך יזמים עירוניים. אולם המשמעות שלהם שם שטחית במיוחד מפני שהצרכים השיווקיים מדלגים על הפונקציה של העיר עבור תושביה. בחזון האוטופי אותו מנסות האליטות לקדם, אין לאקסטרה-פורמאליות כל מקום. אולם הצעדים שנוקטות האליטות במטרה להכחיד את האקסטרה-פורמאליות אינם חד משמעיים, כך שהאוכלוסיות המוחלשות ממשיכות באורח חייהן תחת הגינויים (Kamete 2013, 20). חוסר הכוח (הרשמי) של אוכלוסיות אלו מאתגר גם את ערי הצפון, מפני שהוא "יוצר אזור שוליים של יכולות אלו ללא הכוח לעצב את ההיסטוריה, הכלכלה והתרבות", טוענת ססקייה סאסן (Sassen 2015, n.p.). באזור זה, "שחקנים מעולמות שונים נפגשים היכן שאין חוקים מוסדרים לאינטראקציה ביניהם". בעוד תאגידי ענק הולכים ובאים, מוסיפה סאסן, "העניים הנאבקים נוכחים. הם לא

מבקשים כוח, אלא אומרים כביכול: אתם יודעים מה? אנחנו כאן, זה הכל, העיר היא גם שלנו" (2015, n.p.).

ניתן לתפוש את מערכת שיום הרחובות כחלק אינטגרלי מתשתיות עיר העולם האמונות על תיפקודה. נאפיין בקצרה מערכת זאת כאן בדגש הנוף הטופונימי הערכי של תל אביב ולו בכדי להצביע בחלק העוקב על האנומליות הטופונימית של גבעת עמל. מאז היווסדה של תל אביב בשנת 1909 (תחת השלטון העותמאני) ועד 1947 (שלח המנדט הבריטי), ניתן להבחין במספר שיקולי מפתח תרבותיים ופוליטיים מאחורי תהליך השיום מצד מקבלי ההחלטות (Bar-Gal 1989a). עם ההתחלות המהוססות של העיר כשכונה יהודית חדשה מחוץ ליפו העתיקה, שקמה בתגובה לתנאי החיים הקשים ביפו, ואף על פי מגבלות נוספות שהוטלו מצד הממשל הטורקי על בנייה ומסחר יהודיים – חל גידול ניכר ביישוב. כבר בראשית המנדט הבריטי, בשנת 1921, זכתה תל אביב לקבל מעמד של עיירה עצמאית, מה שעמד בסימן פתיחת כמה מאות של רחובות חדשים. תהליכי שיום קודמים, אימפרסיוניסטיים באופיים, הוחלפו מאז בהדרגה בתהליכים ממסודים יותר תחת כנף העירייה. עד 1947, כבר ניתן היה להבחין באגידה טופונימית רשמית ברורה, שעמדה ברובה על שמות שייצגו מוטיבים תנכ"יים של ארץ ישראל, אישיים היסטוריים ובני הזמן, ואירועים סימבוליים בחיי הציונות (Bar-Gal 1989a). עם קום המדינה וצירופה של יפו לתל אביב, חלה פוליטיזציה גוברת של שמות הרחובות. שמות רבים שהדהדו את הנוכחות הערבית והמנדטורית הוחלפו בסמלים נוספים שחיזקו את הקונצנזוס הלאומי של המדינה המודרנית, האידאולוגיה הציונית והזיקה היהודית לתנ"ך ולארץ. בכך תל אביב שימשה מודל לערים רבות בהן ליבת השמות עסקה בחיזוק עולם הדימויים של החברה היהודית בישראל (Bar Gal 1989b; Azaryahu 1996).

קונצנזוס זה איפשר פעפוע של זהויות לאומיות "חמות" לסביבה הפיזית היומיומית, באמצעות יציקת ביטוי לאומי לפונקציית ההכוונה הנייטרלית כביכול של השמות (Jones and Merriman 2009). בדרך זו, "מסמנים בנאליים של תחושות לאומיות יכולים להיתפש על ידי חברים בקבוצות מיעוט כסמלי דיכוי תחתיהם יש לחתור ואליהם יש להתנגד" (ibid, 166). מכל מקום, כתוצאה מלחצים מצד פעילים חברתיים כיום, נראה שוועדת השמות העירונית של תל אביב מודעת לגבולות המטא-נרטיב הציוני יותר מאשר אי פעם בהיסטוריה של העיר. מבין קבוצות הפעילים החברתיים נציין פמיניסטיות המוחות כנגד המנטליות הציונית הפטריאכלית; יהודים ממוצא מזרחי ומקבוצות הימין המוחים כנגד האופי האשכנזי והזיקה למפלגת העבודה של רבים מהשמות הוותיקים; ועמותות ערביות המוחות נגד ייחוד השמות והדומיננטיות של השפה העברית על שילוט בהשוואה לנראות של השפה הערבית בעיר – כולן נוחלות הצלחה מסויימת בתהליכי השיום המשתנים (ראו למשל: רחוב משלה 2021; בן שמש 2003; Lavie 2019). תהליכים אלו מרמזים על אקלים "חם" בתרבות השיום של תל אביב וגם של ערים אחרות בישראל, לרבות בקרב החברה הערבית. הם גם מצביעים על הרמה הגבוהה של רשמיות השיום, אשר על הרקע שלה רחובות ללא שם או רחובות המשויימים באמצעות מיספור – נדירים במיוחד בישראל.² תהליכים אלו עומדים גם בניגוד חריף לאפנתיות הגוברת של השימוש במיספור עבור

שיום הרחובות בערי צפון אמריקה הקטנות כגדולות – נטייה גוברת הנתפשת כסמל של נייטרליות, יעילות ומודרניות (Jaffe 2016).

על רקע זה, אזורים מוגבלים בתל אביב בהם נוף השיום הוא "קר" ולובש צורה של דרכים ללא שם או רחובות המשוויימים על ידי מיספור – נדירים ביותר. בניגוד בינארי לצפון אמריקה, כאן המשמעות שלהם מרמזת על מעמד אירעי של אותו אזור מבחינת העירייה. אירעיות זו מתגלמת למשל במיספור דרכים באזורי בנייה; בהשרדות המערכת המנדטורית של מיספור כשיום כפי שנראה במספר רחובות ביפו; ובמקרים של מחלוקת על הזכויות בקרקע בין רשויות המדינה, העירייה והתושבים – לרוב ממוצא מזרחי והמאכלסים קרקע פלסטינית ערב קום המדינה. שייכות למקרה האחרון, שכונת גבעת עמל התפתחה מ"חוץ לרדאר" עיר העולם וגריד השיום הרשמי שלה, ובאופן ספונטאני למדי במסגרת המדיניות המכוונת של אי-התכנון בה נוקטת העירייה. הטופונימיה האקסטר-פורמאלית בגבעת עמל היא רק חלק אחד מתוך תמונה שלמה עליה הצביעו התורמים האחרים בקובץ זה, תמונה המייצגת עבור תושבים רבים בעיר מעין "אחרות" (subalterity) אולטימטיבית מעבר ל(עיר ה-)עולם. בהמשך לקו המחשבה של נחמני וחננאל כאן, נסיף מספר הערות באשר להבנייה חברתית זו.

הבנת האקסטר-פורמאליות של גבעת עמל דרך הבנייה חברתית, שיום השכונה, ותשתית

זכרון הילדות של הסוציולוג רונן שמיר נדמה כמשוחח עם התיאור המפורסם ורב הכוח של פרנץ פאנון מתוך ספרו "המקוללים עלי אדמות" (Fanon 1961), של הסגרגציה המרחבית בעיר הקולוניאלית בין השליט ובין הנתין.³ שמיר מתאר תמונה דומה של חלוקה מרחבית מרובדת ודואליזם מניכאי המבוסס על מוצא אתני ומעמד חברתי-כלכלי בעיר תל אביב:

גדלתי בשכונת עילית בצפון תל אביב. היא נקראה צמרת. בסמוך לצמרת, אך ללא מחסומים פיזיים מפרידים, היו שרידי העיירה הפלסטינית לשעבר ג'מוסין. תושביה הועברו משם ורוב בתיהם נחרסו, בפנותם מקום לשכונות יהודיות חדשות של מעמד ביניים ומעמד ביניים עליון. אולם מספר בתים נותרו בסמוך לצמרת, בקרבה פיזית אינטימית למדי. באמצע שנות ה-60, כאשר גדלתי, הם נקראו רשמית גבעת עמל ואוכלסו על ידי יהודי צווארון כחול ממדינות ערב. איש לא קרא לשכונה גבעת עמל, לא אנחנו – הנערים הלבנים מצמרת – ולא הם, הנערים השחורים בגבעת עמל. ג'מוסין זה היה וג'מוסין זה נשאר. שחור זה היה ושחור זה נשאר (Shamir 2009, 590; תרגום המחברים, ההדגשות במקור).

זכרונותיו של שמיר בדבר פרקטיקות ילדות יומיומיות נצבעו באינטראקציות ההגמוניות שהתרחשו במרחב הדואלי. אולם "היכן שהמרגלים כונו משתפי פעולה", הוא מרחיב, "מרגלים שכנגד נערצו כגיבורים" (2009, 597) –

פחדתי רק מהילדים השחורים של ג'מוסין כשהם באו אלינו. מעולם לא חשבתי פעמיים לפני שהלכתי למכולת של עזרא, במרכז ג'מוסין, לקנות סוכריות ושלגונים. אהבתי ללכת לעזרא. הייתי הולך לאורך הרחובות הקטנים של צמרת, הטובלים בירוק, וחוצה בקלות לג'מוסין. זה היה טריוויאלי להפליא.

הרחוב שמר על רוחבו ומהלכו, אלא שהפך לבלתי סלול. והירוק נעלם. הפך למאובק. חציתי לג'מוסין כילד נודד, כצרכן של ממתקים. טכנית, הילדים השחורים של ג'מוסין יכלו גם הם לחצות לצמרת. לעיתים עשו כן, אולם אנו הבטחנו שחצייה זו תהייה מורגשת – הן על ידם הן על ידנו – כמוזרה, חשודה. חציית הילדים השחורים לשכונה שלנו נשאה חותם של ריגול חתרני (596); תרגום המחברים, ההדגשות במקור).

התיאור האישי לכאורה של שמיר אינו אלא תוצר מובהק של אקלים התקופה בשילוב הבנייה ואפלייה ממסדית שאינה מקרית ברמה הארצית והעירונית, מה שהודגם היטב במאמרם של נחמני וחננאל כאן (ראו גם Nachmany and Hananel 2019). אלו פגעו גם לטופונומיה של השכונה: אתוס עמל עבודת הכפיים שיוחס לגבעת מזרחים שלא עלה בידם להשיג זכות פרטית בקרקע, גילם רובד שיומי שהחליף-לא-החליף את שם הכפר הבדואי של רועי הג'מוסים.⁴ זאת אל מול עליונותה האתנית-מעמדית של "צמרת", הגבעה שמעבר לכביש, שהתגלמה היטב בשמה – גן עדן קטן של וילה טובלת בירוק לכל חצי דונם, כפי שהסדירה לעצמה "צמרת" מפא"י בחסות הפקידות העירונית. מעשה זה, לפי מדען המדינה דורון נבות, "לא עלה בקנה אחד עם כללי המינהל התקין ועם הנורמות המקובלות אפילו אז" (59, 2015). ברוח השיום המחודש של מקומות ורחובות בעקבות מלחמת העצמאות ועיבוד המרחב, הייתה זו עיריית תל אביב ששיימה מחדש את "ג'מוסין" עד אוקטובר 1949 כ"גבעת עמל" – שם אשר תאם גם את הרוח הסוציאליסטית של האליטה הפוליטית. אולם כפי שמתאר גם שמיר, במשך שנים רבות השם "ג'מוסין" הופיע לצד השם "גבעת עמל" בהתכתבות רשמית בין התושבים לשלטונות, ולהיפך (אבחנת המחברים), ולמעשה מעולם לא נעלם המתודעה היומיומית של משתמשי המרחב. זאת למרות שקבוצות פעילים חברתיים פרו-מזרחים למשל (כמו "הפנתרים השחורים" ועמותת "הם לא נחמדים") השתמשו באופן אסטרטגי בשם "גבעת עמל" במטרה ליצור קואליציה רחבה יותר בתודעה הציבורית על ידי הימנעות מהשפה הערבית (103, 2019, Lavie). זה מעורר את השאלה אותה העלה החוקר הפלסטיני ראשיד חאלידי, "מה הגבולות של פלסטין? היכן היא מסתיימת והיכן ישראל מתחילה, והאם גבולות אלו הם מרחביים, או גבולות של זמן, או שניהם? (187, 1996, Khalidi, צוטט בתוך Shamir, 2009, 595). גרפיטי שנצפה על ארון חשמל ברחוב (רשמי) הסמוך לגבעת עמל מעלה שאלה דומה: "היכן הפליטים של ג'מאסין?"; פריטים בנוף הזכרון והתרבות החומרית של השכונה גם הם מעוררים את השאלה.

לא רק שבקשת בן גוריון להסדיר את מעמד תושבי השכונה בשנות החמישים נדחקה הצידה, שחקן נוסף הוכנס לזירה על ידי העירייה החל משנות הששים בדמות היזמים הפרטיים, ועקב נסיגת המדינה מפיקוח על תהליך ההפרטה והדאגה לזכויות התושבים בקרקע – נושא זה הותר בידי היזמים. לא נתעכב כאן על תביעות היזמים את התושבים לתשלום דמי שימוש בקרקע, על ההיתר שהשיגו להגבהת רבי הקומות לגובה המקסימלי המותר, על פינויי המשפחות הקשים של שנת 2014 ועל המסכת המשפטית-ביורוקרטית אליה נקלעו המשפחות שנותרו בשכונה במשך עשרות שנים. לאורך זמן זה, למרות גביית מסי העירייה, הוכנסו תשתיות מינימליות עבור התושבים. בעבודת השדה שערכנו (קיץ 2020) נצפו: צנרת מים רדודה הנתונה לפיצוצים תכופים קרוב

לפני השטח, שימוש במתקני גז פרטיים, דרכים שנשללו ביזמת התושבים ומערכת ביוב שנחפרה בידי התושבים אל הפתרון הבעייתי של בור ספיגה. בנוסף, חסרה תשתית מיקלטית, השימוש בגגות אזבסט ויריעות פלסטיק לקרוי נמצא שכיח עקב האיסור לבנות גגות קבע, ומספר רב של יתושים הורגש. התושבים טענו למחסור בתאורת רחוב וסכנה במעבר בשבילי השכונה בעת החשכה, ואף שמספר הורי תלמידים מבית הספר אסרו על ילדיהם לבקר בשכונה אף בשעות היום.

איור 1: (א') גרפיטי על ארון חשמל ברחוב סמוך לגבעת עמל עם השאלה: "איפה הפליטים של ג'מאסין?". שימו לב לפרויקט מגדל המגורים בשכונה ברקע ולתעתוק הנכון של הטופונים "ג'מאסין"; (ב') כלי עשוי ביד לקטיפת סברס מלפני קרוב לחמישים שנה ברשות תושב וותיק. נוף הסברס נעלם מגבעת עמל בהדרגה, אולם לפני 48' היה חלק אינטגרלי מג'מאסין עבור תיחום החלקות החקלאיות (צילומים: ליאורה ביגון).

עם תנופת הבנייה העכשווית של מגדלי המגורים בשכונה, הנוף הטופונימי השתנה בהתאמה. שמות המגדלים החדשים בגבעת עמל החלו לכבוש כמשל את שם השכונה. האתוס הסוציאליסטי של מפלגת העבודה מפנה כעת את מקומו לטקטיקות מכוונות כלכלת שוק והפרטה. בדומה ל"צמרת", נראה שבשמות החדשים טבועה מניפולציה על תודעת הקליינט תוך תיאור רכישת דירה אפשרית כהתקדמות "מעלה" על רקע סביבה פסטורלית: "פארק בבלי" עבור האתר או "חלומות בבלי" עבור אחד הקומפלקסים של המגדלים. כאן השם "בבלי" נועד להכפיל את יוקרת ה"פארק" ואידיליית ה"חלומות", לציון השכונה הסמוכה שנוסדה בשנות החמישים אמנם עבור מעמד פועלים, אך הפכה לאזור מגורי מעמד בינוני ועליון. "פארק בבלי" מהדהד גם את שם שכונת מגדלי היוקרה בסמוכה מדרום, "פארק צמרת". קומפלקס מגדלי המגורים השני מכונה "בראשית בבלי" או "מגדלי בראשית", בגייסו את

עולם הדימויים התנ"כי לציון בריאת העולם המיוחדת המגולמת במגדלים. שיווק המכירות כאן נעשה ברובו בשפה האנגלית ומכוון בכך גם ללקוחות פוטנציאליים מעבר לים, בשימוש אסטרטגי תכוף של סימבוליזם יהודי או לאומי דוגמת פרי הרימון או דגל ישראל (Beresheet Bavl's Facebook 2020). אולם ממש תחת נוף לשוני רווי ציונות וניאו-ליברליזם זה, שוב חוזרת אלינו השאלה של חאלידי, בדמות השלט החדש שתלה הווקף המוסלמי על חלקה שגודרה (חורף 2021): "מקום קדוש: בית הקברות מוסלמי (גימאסין)".

איור 2: שלט הווקף המוסלמי על גדר בית הקברות של ג'מאסין, תחת פרויקט המגורים "בראשית בבלי" (צילום: מישל בן ארוס).

הטופונימיה בגבעת עמל: פוליטיקות ואלטרנטיבות יומיומיות

תלוי בין עיצוב משטר עיר עולם הגורר פינויי מגורים רבים גלובאלית, ובין עיצוב מדיניות המאפשרת לקבוצות חברתיות מסויימות לשמר ולחזק את כוחן על פני קבוצות אחרות – בטחון הדיור בגבעת עמל עדיין מתנווד בין האינטרסים השונים. הדור השלישי על הגבעה, מודע לשחיקה המתמשכת של קודמיו בידי השלטונות, משחק תפקיד מפתח בחתירה להכרה רשמית במספר חזיתות, ונוחל הצלחה יחסית.⁵ עבור ארבעה עשר משקי הבית (נשים משפחות) שנותרו על הגבעה (חורף 2021), לאי הוודאות המתמשכת בנושא המגורים השלכות פסיכולוגיות וחומריות.⁶ על רקע זה, ועל רקע הכשרת

שני המחברים בלימודי אפריקה ולימודים עירוניים (שילוב הרגיש במיוחד למבעים פיזיים ולשוניים של אקסטרה-פורמאליות) – הצגנו שאלה עיקרית לתושבים. דהיינו, מה המשמעות של לחיות ללא מען ספציפי במשך 73 שנה? שתי שאלות נוספות נגזרות משאלה זו: כיצד המען הבלתי מדויק משוחח עם הנוף הטופוגרפי המדויק של הרחובות הסמוכים לשכונה? ובכלל, מה הראציונל הטופוגרפי בתוך השכונה?

שאלות אלו פתחו בפנינו דלתות רבות ועוררו אמפטיה בקרב המשפחות, מפני שהן העלו זכרונות עבר וגם חוויות יומיומיות של ניסיונות ניווט במרחב הפיזי כמו גם במרחב התודעתי. התשובות חשפו מיקרו-עולמות של קיום בו-זמני של כתובות מרובות וציוני דרך. כתובות אלו בשימוש בהקשרים שונים מלמעלה-למטה ומלמטה-למעלה, בהתאם לצדדים המעורבים, למטרות ולרצונות המשתמשים. קורפוס הכתובות נע ממענים מומצאים שיועדו לבתי האב על ידי הרשות העירונית, הממאנת להכיר רשמית בשכונה; ועד למענים מומצאים על ידי התושבים, כתגובה לצרכים מעשיים ורגשיים מיידיים. שני גופי מען עיקריים אלו (כל אחד עומד על מספר ווריאנטים, כפי שנראה להלן) מכילים בתוכם "אחרות" מאתגרת, המהווה במידה רבה מעין אלטר אגו ל"עיר עולם".

-התכתבויות מלמעלה-למטה

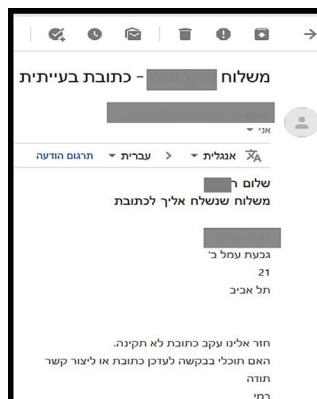
דברי הדואר בגבעת עמל נמסרים בשלושת העשורים האחרונים דרך תיבת דואר מרכזית שהוצבה ביוזמת התושבים במקום מרכזי בשכונה. בדומה ליישובים קטנים במרחב הכפרי בישראל, לכל משפחה בגבעת עמל יש בתיבה זו תא דואר. לפני הצבת התיבה, הדוור, שהכיר את המשפחות, נהג ללכת בארבעת השבילים שסללו התושבים בשכונה ("רחובות") ולחלק את דברי הדואר מדלת לדלת. כיום תאים רבים פתוחים ופרוצים כי מצב העמימות בקרקע עודד משפחות רבות לעזוב עם השנים, היו שפוננו אף בכוח – ודברי דואר מתפזרים על הארץ. שכנה וותיקה הגרה בסמוך לתיבה נוהגת לאסוף את המעטפות, לערום על מפתן ביתה, ולחלק לשכנים כאשר עוברים בסמוך. דברי הדואר אינם מרובים וכוללים התכתבות סלקטיבית עם הרשויות בנוגע לשירותים שונים. ההתכתבות היא סלקטיבית בשל האופי החד-צדדי של המען בהקשר זה: הרשות העירונית המציאה כתובת ייחודית עבור התושבים למטרת גביית מסי ארנונה, וכן בעבור גביית מים וביו. הכתובת בנוייה משם שהושאל מרחוב ראשי סמוך (רחוב זה אינו עובר בשכונה או גובל בה, אלא נמצא בסמוך) הוא "דרך נמיר", ולאחריו מופיע מספר פיקטיבי של יחידת מגורים עבור כל משפחה, מספר המתחיל מ-700 ומעלה (כאשר מספרי הבתים ב"דרך נמיר" הסמוכה עומדים באיזור זה על סביב המספר 100). התושבים, על כל פנים, אינם נוהגים להשתמש בכתובת זו בשום הקשר אחר. בשיחה עם תושב (26 אוגוסט 2020) נאמר לנו: "זו הכתובת הדוחה מכולן. לקבוע כתובת שלא קיימת עבור רחוב שכן קיים זה מפחיד אותי, מפני שאינני מבין את ההגיון שלה." באותו הזמן, קיימת כתובת סמי-רשמית נוספת לתושבי גבעת עמל, המצויינת למשל בהתכתבות בהקשר לשירותי מדינה ומסים אחרים, וגם על תעודות הזהות. כתובת זו עומדת על ציון שם השכונה בדמות "שכ גב עמל ב'", ולאחריו מספר המיוחס לכל יחידת דיור. לעיתים, בין השניים,

מוכנסת גם אות מא' ועד ד', עבור אחת מארבעת הדרכים החוצות את השכונה – אולם אין תוספת זו הכרחית שכן מספרי יחידות הדיור אינם חוזרים על עצמם. זו כתובת אותה התושבים מעדיפים, יש אף שהוסיפו אותה בכתב ידם על חזית ביתם, אולם היא נותרה בעייתית מבחינות רבות שכן לא מיוחס לה כל מיקוד. אחת ההשלכות של כך היא שבמקרים של הזמנת חבילות מהארץ או מחו"ל, פעמים רבות הכתובת מתוויגת כ"בעייתית" או "לא תקינה" על ידי הספק, עמו מתבקש הנממן ליצור קשר טלפוני.

איור 3: (א') תיבת הדואר המרכזית בגבעת עמל; (ב') מעטפות שנמצאו על הקרקע סמוך לתיבה; (ג') דברי הדואר על מפתן השכנה לחלוקה לשכנים העוברים ושבים מלפני ביה (צילומים: ליאורה ביגון).

איור 4: דוגמה להודעה מהספק על דבר דואר המתקשה להגיע לנממן תושב השכונה, ינואר 2021 (מקור: באדיבות תושבת השכונה)

מצב העמימות ואי ההכרה מתגלם גם כחופעת השיכונה על רבות ממפות העירייה כ"טרה אינקוגניטה", וטענת העירייה לעיתים שהשיכונה אינה חלק מהעיר או שלא ניתן למצוא אותה על המפה (פרוייקט יישומי גבעת עמל ב' 2014). לפי אחד התושבים, בעקבות מילוי טופס מקוון באתר העירייה בכדי לבקש רישוס נגד יתושים, רוסס הרחוב המוכר-רשמית הקרוב ביותר לשיכונה (רחוב הזוהר) כאשר דיירי רחוב זה – שאינם חוויים את הבעייה בהיקף דומה – קיבלו הודעה שבקשתם טופלה, והריסוס בוצע. תושבת אחרת גילתה שהטופס המקוון של הרישוס לגנים אינו פועל עבורה, ונאלצה להגיע פיזית למשרדי העירייה לביצוע הרישוס, שם נאמר לה שהיא "פולשת". בנוסף, בזמן הבחירות למשל, משפחות שונות החולקות את אותו בית אב ומיקום בשיכונה נתבקשו להתייצב בקלפיות שונות ברחבי העיר (ראיונות 16 ו-20 אוגוסט 2020). מכל מקום, נדגיש שאף אחת מהכתובות הסמי-רשמיות הללו אינה מצויינת על המפות, לרבות מפות דיגיטליות (Google, Waze), בזק או 144. למצב זה השלכות ישירות על איכות חיי התושבים ועל תחושת אזרחותם העירונית.

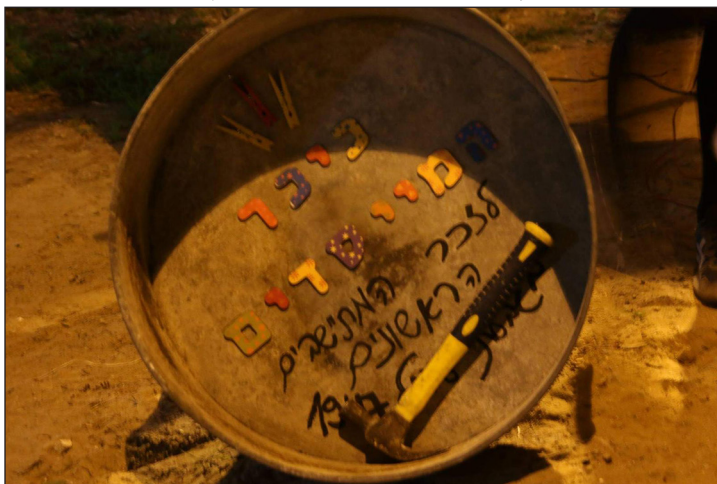
התכתבויות מלמטה-למעלה

מאחר וארבעה עשר המשפחות שנותרו על האתר שייכות לדור המייסדים, הזכרונות הנוגעים לשאלת שיום המקום מרובים. תושבת שסיימה את המחזור הראשון של בית הספר היסודי בבלי-ירושלמי הסמוך, סיפרה שהייתה נוהגת להגיע לרחוב הגובל בשער בית הספר כדי לאסוף משם חברים הבייתה, מה שתמיד הביך אותה. בשל הדיעה הקדומה שדבקה לשיכונה, בנערום נהגו התושבים לומר לנהג המוניית למשל, שהם "מבבלי". בתקופת הילדות של הדור השני, לפני "התברגנות" האזור, השימוש בשמות לא-רשמיים רווח, כגון: "הגבעה" או "גבעת הכלניות" ל"גן אברמוביץ" של היום; "הוואדי" ל"נחל איילון" של היום (גם לפני דפנות הבטון); וכן שלושה עצי אקליפטוס דומיננטיים היוו ציוני דרך (ראיונות 16 אוגוסט 2020). באשר לשאלתנו המעשית: "כיצד אתם מזמינים פיצה למשל?", קיבלנו תשובה דומה עם וריאנטים ממספר משפחות, הנוהגות למסור לשליח את שם הרחוב הרשמי ומספר הבית הקרוב ביותר לביתם שלהם, ואז יש לגשת לאסוף את הפיצה\ המשלוח משם. משימה זו לא תמיד אפשרית לדור המבוגר, הנוטה לוותר על משלוחים. היא גם מסובכת לאור העובדה שאחד הרחובות המוכרים הקרובים, זה שאמור להיות הנוח ביותר למטרה זו, מפוצל כך שיש לו שלושה ראשים הנכנסים לשיכונה משלושה כיוונים שונים (רחוב הנשיאים). בעוד התושבים לא מחשיבים זאת כמקרה, ומצב זה מסתכם דה-פקטו בשליחים תועים על אופנועים. השכנה הנוהגת לאסוף את המכתבים מהארץ לעיתים מכוונת את השליחים. באשר לחבילות, מאחר ואין מיקוד, דבר הדואר נוטה להגיע לסניף דואר מרכזי אך מרוחק למדי בדרום העיר, במקרה הטוב, ומשהם נקראים לאספו. תושבת צעירה גילתה תושייה בכך שלצד הכתובת הסמי-רשמית מהסוג המצויין בתעודת הזהות, היא שותלת באופן פיקטיבי את מיקוד הרחוב הרשמי הקרוב ביותר לביתה. התוצאה מספקת: דבר הדואר מגיע לסניף הקרוב, של בבלי או זה של צמרות (ראיונות 26 אוגוסט 2020).

באשר לשירותי חירום כמו הזמנת אמבולנס או רופא פרטי, החוויה הופכת לקשה ומרירה הרבה יותר.

"אני מרגיש נעלב, מדוכא", מספר תושב וותיק. "ביתי קרוב ביותר לדרך המהירה המובילה לרמת גן ולא לתל אביב או אפילו לשכונה." מאחר ושניים מהרחובות המובילים לשכונה מצפון "נכבשו" על ידי היזמים הפרטיים ועבודות הבנייה השוטפות, ובהתחשב במתח בין הצדדים – הנגישות לגבעת עמל הפכה לא פשוטה. "אז אני עושה את רוב הקניות שלי והסידורים ברמת גן, נוח יותר להגיע לשם ברכב ויש יותר חניה. אני מרגיש מנותק, לא חלק מהעיר." בניסיון לכוון מבקרים פנימה, לעיתים הפונקציה "חלוק את מיקומי" במערכות הניווט הדיגיטליות שימושית, אך לא תמיד מוצלחת כך שתיאור מילולי עדיין בשימוש. לדוגמה, כדי לכוון לשכונה מבקרים הבאים מכיוון דרך ההלכה, נהוג לומר: "סע בהלכה עד הצומת, ואז שמאלה עד שתראה אקליפטוס גדול לפני מגדלי יו [פארק צמרות], ואז היכנס ימינה בדרך עפר בדיוק לפני האקליפטוס, ועצור שם ברחבה." בפועל, המבקרים נוטים להחמיץ את האקליפטוס (שכבר אינו מהווה ציון דרך בולט בשל המגדלים הרבים) יחד עם דרך העפר הצדדית, וממשיכים עד לצומת הבא – מה שמצריך הכוונה מחודשת לחלוטין, ויציאת המארח מחוץ לשכונה לכביש הראשי לאיתור והכוונה. בנוסף, משאיות הבניין הפילו ושרבו מספר שלטי רחוב והכוונה, רשמיים ובלתי רשמיים (ראיון 20 אוגוסט 2020).

איור 5: שילוט אקסטר-פורמאלי של "כיכר המייסדים" בגבעת עמל כפי שנוצר במשותף בעיצומו של טקס 2014 לזכר המתיישבים הראשונים (צילום: באדיבות תושבי השכונה).

עם תחילת הפינויים האלימים בספטמבר 2014 על ידי היזמים, המתח אותו חשו התושבים נוכח אי הוודאות ושרירותיות המצב היה רב. הדור השלישי יזם אז מעין טקס חניכה של מה שהם כינו "כיכר המייסדים" במרכז השכונה.

טופונים זה נבחר להנצחה גאה של "האבות והאמהות שייסדו את המקום ותרמו לעיר ולמדינה" (פייסבוק של גבעת עמל 2020). במשך הטקס, הוכן יחדיו באקט סימבולי שלט עבור הכיכר מאסמבל' של חומרים, ונתלה על עמוד חשמל.

הטקס וגם הטופונים הנבחר מתכתבים באופן אנטגוניסטי עם טקס שאירע באמצע שנות האלפיים במרכז הוותיק של תל אביב (שדירות רוטשילד), בקרבת הגרעין ההיסטורי של אחוזת בית (1909). בנוכחות ראש העיר וצאצאי האבות המייסדים, נחנכה שם אבן הפינה עשוית שיש לבן של "כיכר המייסדים". למרות שטופונים זה גנרי לערים רבות בישראל, המשחק בתל אביב בין הכיכר המוכרת רשמית ובין אחוזת ה"חורגת", בין הטקס הרשמי והטקס האלטרנטיבי – לרבות מעמד כל שכונה והרכב האוכלוסייה – מזכיר באופן בלתי נמנע את ספרו של שרון רוטברד "עיר לבנה, עיר שחורה" (2005). בספר זה בוחן רוטברד את ההיסטוריה האדריכלית והתכנונית של מרכז "העיר הלבנה" אל מול ההיסטוריה המקבילה של השכונות הדרומיות ויפו בדגש על המאה העשרים. בקושרו יחדיו את האקלים הפוליטי והתרבותי שהביא ליצירת העיר, הספר חושף את תהליכי ההתגבשות הכמעט אנטגוניסטיים של שני חלקיה – תחילה התעצבות האחד אל מול משנהו ולאחר מכן האחד על חשבון משנהו. "העיר הלבנה" נבנתה באופן דיאלקטי להרס, מחיקה ואוריינטליזציה של ה"עיר השחורה". על רקע זה ניתן להחשיב את גבעת עמל, נסיבותיה ההיסטוריות ומוצא תושביה כהימנות מרחבת מוגבלת בהיקפה של "העיר השחורה" אל תוך לב "העיר הלבנה" – ועצם נוכחותה של זו אכן הפכה לכמעט בלתי נסבלת עבור רשויות העיר לאורך השנים (Golan, 2002).

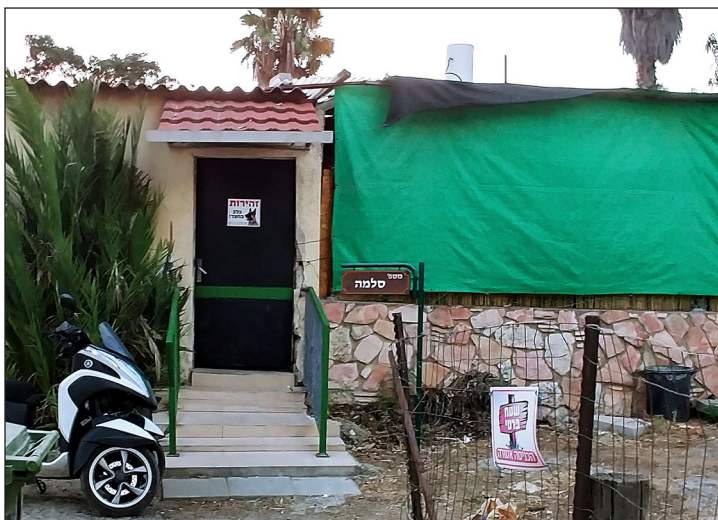
דרך נוספת של צעירי גבעת עמל להתמודד מול אי הוודאות המתמשכת, הייתה להדגיש עוד את ההון הסימבולי. בערב אותו טקס "כיכר המייסדים" בגבעת עמל, נערכה גם הצבעה, לראשונה, בעד הצבת שילוט בפתח כל בית אב בשכונה אשר שיישא את שם המשפחה. רוב כמעט מכריע של התושבים הסכים ליוזמה, ומעט סרבו מחשש לדה-לגיטימציה מצד השלטונות באם אותה משפחה לא תאחז בקרקע בזמן הצבת השלט. מאחר והמשפחות לא יכלו למכור או להוריש את הקרקע כל השנים, הן נאלצו להיצמד לקרקע. וועד השכונה התקשר עם חברת שילוט וביצע את ההזמנה. חברת השילוט נבחרה משום שהיא כבר ייצרה שילוט בעבור קיבוצים ומושבים וותיקים רבים, ומשום שוועד השכונה ביקש את אותו סגנון ויזואלי באופן עקרוני. זאת בכדי להעביר את המסר שלתושבים היה תפקיד חלוצי והיסטורי בדומה לתפקיד הבלתי מעורער של בני הקיבוצים, שאין התושבים מתכוונים להתנצל על נוכחותם במקום, ושהם מצפים ליחס דומה מהשלטונות (ראיונות 26 אוגוסט 2020). בנוסף, שמות המשפחה מהווים נושא משפטי ממדרגה ראשונה בחתירה להכרה, על בסיס הוראתו של דוד בן-גוריון (ראו מאמר ארנון גולן כאן) וחווה 1961 של מכירת הקרקע והעברתה מבעלות ממשלתית לפרטית. השילוט החדש הוצב ברחבי השכונה בינואר 2020.

לשילוט זה השפעה הן ערכית הן סביבתית מבחינת תודעת המרחב וההתמצאות. כפי שהעידה תושבת: "למבקרים כעת יש יותר אוריינטציה והם ממוקמים טוב יותר כאשר מחפשים מישור"; וכן "יש גאווה שהשם

שלנו קיים, שאנחנו כאן [...] המבקרים בשכונה מופתעים. בעיניהם, זה היה כמו שום מקום, ופתאום זה הפך למקום, עוברי-אורח מקבלים את המסר שכאן זה לא ארץ של אף אחד" (ראיונות 28 אוגוסט 2020).

כאקט של מחאה סימבולית לפינויים הכפויים, וועד השכונה תלה את אחד השלטים החדשים בסמוך למגרש הריק והמגודר של בית האב חליף, שחוזה הרס ופינוי ללא הסכמת כל הצדדים בכלל ועל פיצויים בפרט. התגובה, סימבולית גם היא, לא איחרה לבוא מקץ עשרה ימים: השלט נמצא תלוש וזרוק בתוך המגרש שגודר על ידי היזמים. לבקשת משפחת חליף, הוא נשמר כיום על ידי הוועד (ראיונות 11 אוקטובר 2020).

איור 6: דוגמה לשילוט החדש, ינואר 2020, משפחת סלמה
(צילום: מישל בן ארוס).

השילוט החדש האקסטרה-פורמאלי בגבעת עמל לא רק מדגים את האבחנה בין שני סוגי סמלים בתהליך עשיית המקום. כלומר, בין סמלים שנכפו מלמעלה באופן רשמי, וסמלים שנוצרו מלמטה בכוח במאמץ האנושי וההיסטוריה עצמה – כפי שטען פייר נורה בקובץ המפורסם שלו "מציאויות של זכרון" (Nora 1997). השילוט החדש מאיר גם את האינטראקציה הרגשית בין התושבים והמקום דרך פרקטיקות של חיי היומיום, מאורעות אותם חלקו, וזכרונות רבי משמעות. כמושג בגאוגרפיה תרבותית, "תחושת המקום" (place attachment) מבוססת הן על קשר לאספקטים הפיזיים של המקום, והן לאלו הסוציו-תרבותיים, דרך רשתות וקשרים חברתיים (Paulsen 2019). בנוסף, השילוט החדש מדגים נושא מרכזי בחקר "תחושת המקום", והוא (אי-)יכולת האינדיבידואלים לצפות אינטרקציות עתידיות מהסוג אותו הם הכירו, העריכו וממנו נהנו בעבר. זה עלול לקרות במצב של

שינוי דרמטי הנגזר על המקום, דוגמת העתקת מגורים כפוייה, עקב גורמים אנושיים כמו תכניות פיתוח מחודש והפרטה, או אסון טבע (Paulsen 2019). השילוט החדש בגבעת עמל מצביע על תחושת אי-וודאות וסטרס מול איום ההעתקה ועל אקטיביזם החברתי-פוליטי שפיתחו התושבים בעל כורחם. לכן, "תחושת המקום" נחקרת לרוב דווקא היכן שאיום ההעתקה מופיע. במונחי מנהל עירוני, שילוט זה מזמין את הצורך לחתירה לממשל טוב, מפני שהוא מגלם בתוכו את ההשפעה הפסיכולוגית השלילית של פרויקטים להתחדשות עירונית עבור אוכלוסיות מודרות – בתל אביב כמו בערים בעולם בכלל, ובייחוד ב"ערי עולם".

איור 7: הרצף הפרפורמטיבי של השילוט החדש על רקע הסכסוך בגבעת עמל. (א') הצבת שלט משפחת חליף בכניסה למגרש המפונה והמגודר שלה; (ב') השלט העקור כפי שנמצא זרוק בתוך מגרש זה (צילומים: באדיבות תושבי השכונה); (ג') אכסון השלט של משפחת חליף על ידי ועד השכונה (צילום: ליאורה ביגון).

מסקנה

דרך הממשק בין לימודים עירוניים, לימודי טופונימיה ביקורתית ולימודי תרבות, המאמר דן בשכונה אקסטר-פורמאלית, גבעת עמל, הממוקמת בליבה של תל אביב כ"עיר עולם" אספקטים של גאוגרפיה פוליטית, מדינאויות תכנון וחוסר תכנון, מאפיינים חברתיים ותרבות חומרית הובאו כרקע חיוני להבנה ניואנסית של תהליכי שיום המקום של השכונה ובתוכה. בהשתמשנו בקורפוס עשיר על מקורות ראשוניים ומשניים, חשפנו ריבוי של כתובות סמי-רשמיות ואקסטר-רשמיות בגבעת עמל, לרבות התייחסות לשילוט עצמו. לטופונימיה רבת הפנים של השכונה – אנטיתטית למערכת שיום הרחובות בתל אביב ולראציונל העומד מאחוריה – השפעה ישירה על תחושת האזרחות העירונית של תושביה. טופונימיה זו התעצבה במידה רבה

כחלק מתהליך ייצור המרחב על ידי הכוחות והאינטרסים המעורבים, וכחלק מהזכות לעיר במובן הלפבריאני. היא מדגימה את הממדים האינטראקטיביים והפרפורמטיביים הטבועים בתהליך השיום, ואת הממד הרגשי נוכח חוסר הבטחון בנוגע לזכות במקרקעין. הגנאלוגיה של השמות בגבעת עמל מצביעה על כך שהזכות לנגישות העיר (במובן של תשתיות שונות), והזכות להשגת שינוי בעיר (במובן מאוואיי הפרט) (Harvey 2003) – תלויות פוליטיות, כלכלה ותרבות. על רקע משטרי ערי העולם, הנאו-ליברליזם, ומדיניות ההפרטה שהם מקדמים – השרירותיות של הזכויות הללו ממוקמת היטב בתוך הרכבים ביורוקרטיים וחוקתיים של מוסדות מדינה ועירייה, אקלימים פוליטיים וכלכליים, והקשרים ספציפיים מקומיים.

הערות

1. במאמר זה, המונח "הזכות לעיר" בשימוש במובן הלפבריאני (Lefebvre 1996) דהיינו הטענה לעיר כמרחב המעוצב על ידי כוחות מגוונים והמכיל בתוכו אי-שוויון מרחבי הנוצר ממשטרים (ניאו-) קפיטליסטיים; וכמרחב החותר להוות נקודת מפגש מכילה, "עיר עבור כל תושביה".
2. כיום מעבר למרכזי הערים הוותיקים יותר שם שלט האתוס הציוני, השיום בשכונות החדשות בקרב החברה היהודית נושא חותם ניאו-ליברלי של אלמנטים נופיים, צמחים, בעלי חיים וכו'. בקרב החברה הערבית, הדרוזית והצ'רכסית ניתן לראות דרגה גבוהה יותר של אקסטר-פורמאליות בתכנון ובטופונימיה, עקב מגוון סיבות (ראו Totry-Fakhoury and Alfasi 2018).
3. לתיאור, המנגיד את המראה הפריבילגי של שכונת השליט הקולוניאלי אל מול עליבות המראה של שכונת הנתין, תאור הטבול בפרשנות עמדתית שמטרתה לעורר בנתין מודעות גוברת לחוסר השוויון המובנה של יחסי הכוח, ראו: 39, [1961] 1963, Fanon.
4. אל-ג'מאסין אל-גארבי (Al-Jammasin al-Gharbi, الجامسين الغربي) הוא השם הערבי של היישוב, שהכיל בשנת 1945 כאלפיים תושבים אשר עסקו ברעייה וחקלאות. האתר כלל את תל חשש (Tall al-ash-shash), יישוב מהתקופה ההלניסטית, רומית, וביזנטית בו התיישבו בזה אחר זה יהודים, שומרונים ונוצרים, והוא דעך עם הכיבוש של השושלת העבאסית את הארץ במאה השמינית (Tal and Taxel 2010). שימו לב שבטופונים בשימוש יהודי חל ברוב המקרים שיבוש מ"ג'מאסין" ל"ג'מוסין".
5. בסוף 2019, ארבעה עשר בתי האב שנותרו בגבעת עמל זכו בבית המשפט המחוזי כאשר תביעת היזמים אותם לדמי שימוש בקרקע כל השנים נדחתה. לפי הפסיקה, כל בית אב מקורי (לפי חוזה 1961 שכלל בסביבות מאה בתי אב שאת זכותם בקרקע הייתה התחייבות לשמר עם העברת הבעלות על הקרקע מהמדינה ליזמים הפרטיים, כאשר זהות היזמים השתנתה מאז מספר פעמים) – זכאי לפיצוי בשווי דמי עלות דירה צנועה באזור. זאת גם אם לא הייתה המשכיות במגורים

מקורות

Bigon, L. and A.J. Njoh. 2015. The Toponymic-Inscription Problematic in Urban Sub-Saharan Africa: From Colonial to Postcolonial Times. *Journal of Asian and African Studies*, 50(1), 25–40.

Durand-Lasserve, A. and L. Royston (eds.) 2002. *Holding Their Ground: Secure Land Tenure for the Urban Poor in Developing Countries*. Sterling, VA: Earthscan Publications.

Fanon, F. 1963 [1961]. *The Wretched of the Earth*, trans. C. Farrington. New York, Grove Press.

Friedmann, J. 1995. Where We Stand: A Decade of World City Research. In: *World Cities in a World system*, ed. P.L. Knox and P.J. Taylor. Cambridge: Cambridge University Press, 21–47.

GaWC's Classification of Cities. 2020. Available at: <https://www.lboro.ac.uk/gawc/world2020t.html>. Accessed 4 April 2021.

Giraut F. and M. Houssay-Holzschuch. 2016. Place Naming as Dispositif: Toward a Theoretical Framework. *Geopolitics*, 21(1), 1–21.

Golan, A. 2002. Redistribution and Resistance: Urban Conflicts During and Following the 1948 War. *Journal of Modern Jewish Studies*, 1(2), 117–130.

Harvey, D. 2003. The Right to the City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 939–941.

Jaffe, E. 2016. Where the Streets Have No Names (Only Numbers). Bloomberg City Lab, 2 March 2016. Available at: [https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-03-](https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-03-09/study-the-geography-of-street-numbering-in-u-s-cities)

09/study-the-geography-of-street-numbering-in-u-s-cities. Accessed 6 April 2021.

Jones, R. and P. Merriman. 2009. Hot, Banal and Everyday Nationalism: Bilingual Road Signs in Wales. *Political Geography*, 28(3), 164–173.

Kamete, A. 2013. On Handling Urban Informality in Southern Africa. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 95(1), 17–31.

Kellerman, A. 1993. *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*. Albany, State University of New York Press.

Khalidi, R. 1996. Contrasting Narratives of Palestinian Identity. In: *The Geography of Identity*, ed. P. Yaeger. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 187–222.

Kipnis, B. 2004. Tel Aviv, Israel – A World City in Evolution: Urban Development at a Deadend of the Global Economy. *Dela*, 21(2), 183–193.

Lavie, S. 2019. Gaza 2014 and Mizrahi Feminism. *Polar: Political and Legal Anthropology Review*, 42(1), 85–109.

Lefebvre, H. 1996. The Right to the City. In: *Writings on Cities*, ed. E. Kofman and E. Lebas. Cambridge, Mass., Wiley-Blackwell, 147–159.

Mboup, G. 2017. Land: The Hidden Assets in African Cities. Paper presented at the 2017 World Bank Conference on Land and Poverty, Washington DC, 20–24 March.

Murray, J. 2000. *Politics and Place-Names: Changing Names in the Late Soviet Period*. Birmingham, University of Birmingham.

Mwau, B. and A. Sverdlik. 2020. High Rises and Low-Quality Shelter: Rental Hous-

ing Dynamics in Mathare Valley, Nairobi. *Environment and Urbanization*, 32(2), 1–22.

Nachmany, H. and R. Hananel. 2019. A Tale of Two Neighborhoods: Toward a New Typology of Land Rights. *Land Use Policy*, 80(1), 233–245.

Nora, P. (ed) 1998. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, trans. A. Goldhammer, III vols. New York, Chichester, Columbia University Press.

Paulsen, K. 2019. Place Attachment. In: *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studies*, ed. A. Orum. New Jersey, John Wiley, 1–6.

Raento, P. and C. Watson. 1991. Gernika, Guernica, Guernica? Contested Meanings of a Basque Place. *Political Geography*, 19(6), 707–736.

Sassen, S. 1991. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press.

.Sassen, S. 1994. *Cities in a World Economy*. Thousands Oaks, Pine Forge Press

Sassen, S. 2015. The Politics of Equity: Who Owns the City? Lecture available at: <https://www.youtube.com/watch?v=UAQuyizBIug>. Accessed 30 April 2021.

Sened, I. 1997. *The Political Institution of Private Property*. Cambridge, UK, Cambridge University Press.

Shamir, R. 2009. On the Impossibility of Borders or Occupation as Disorientation. In: *The Power of Inclusive Exclusion*, ed. A. Ophir, M. Givoni and S. Hanafi. Brooklyn, NY, Zone Books, 587–596.

Tal, O. and I. Taxel. 2010. A Re-appraisal of the Archaeological Findings at Tel

Hashash: On the Archaeology of the Yarqon Estuary from Classical Times to Late Antiquity. *Palestine Exploration Quarterly*, 142(2), 95–126.

Totry-Fakhoury, M. and N. Alfasi. 2018. When Contradicting Public Space Regimes Collide: The Case of Palestinian Israeli Towns. *The Geographical Journal*, 184(4), 429–442.

Weinstein, L. and X. Ren. 2009. The Changing Right to the City: Urban Renewal and Housing Rights in Globalizing Shanghai and Mumbai. *City & Community*, 8(4), 407–432.

